

Szitokszóvá vált betegségneveink: KÓRSÁG

GALGÓCZI LÁSZLÓ

1. 1. Sitokszóvá vált betegségneveink vizsgálatával már hosszabb ideje foglalkozom. A téma kutatásának értelmét BENKŐ LORÁNDnál pontosabban nem lehet megfogalmazni: „Számos kultúrtörténetileg fontos fogalomkör szóanyagának monografikus feldolgozása is komplexebb szótani — etimológiai vizsgálatokat igényelne, ezek elkészülte még igen sok újat adhatna elmúlt korok társadalmi, gazdasági, műveltségi, politikai viszonyainak megismerése számára, s jelentékenyen gyarapítaná a gondolkodás fejlődéséről szóló ismereteket is” (NytudÉrt. 89. sz. 23).

Ilyen fontos, vizsgálatot érdemlő szócsoporthoz a sitokszóké is. Sitokszónak nevezem azokat az elhőmályosult jelentésű szavakat, amelyek a sitokozódások legfontosabb elemeként, illetve mondatszóként indulatos beszédhelyzetben társadalmi érvénnyel használatosak. Ezeknek igen jelentős része betegségnevből alakult: *csúz, fene, franc, frász, guta, görcs, íz, kórság, nehézség, nyavalya, rossebb, rossz, süly~suj, tályog*.

1. 2. A felsorolt, eredetileg fogalomjelölő szavaknak nyelvünk egy bizonyos korszakában 'valamilyen betegség' jelentésük volt, s a kimondott szó varázserejébe vetett hit alapján igen gyakran szerepeltek az átkozódásokban, az átokformula részeként. Sitokszóvá válásukat az átkokban való gyakori használatuk tette lehetővé. Jelentésük elhomályosodásában nyelven kívüli (külső) és nyelven belüli (belső) okokkal számolhatunk. Az első a társadalmi, gondolkodásbeli viszonyokkal párhuzamos: a betegségnevé → sitokszó jelentésváltozás együtt járt az átokba vetett hit csökkenésével, a tudományok elterjedésével, az iskoláztatás kiszélesedésével. Az említett elnevezések elhomályosulását elősegítette a belső ok is: orvosi nyelvünk fejlődése és a nyelvújítás hatása. A XVI. századra kialakul és megszilárdul a népi gyógyászat terminológiája, de a latin nyelvű orvostudomány következtében a hivatalos használatban a latin a terminológia. Az ellatinosodott és a nyelvújítás során nem a hagyományos szaknyelv alapján visszamagyarosított orvosi nyelvből régi betegségnévezések kikapok, így jelentésük elhomályosult.

A szótörténeti adatok vallomásából az is kiderül, hogy a sitokszóvá válás időszaka a XVIII—XIX. századra tehető.

2. Sitokszóvá vált betegségneveink között szoros kapcsolat fűzi össze a *kórságot*, a *nehézséget*, a *nyavalyát*, a *rosszat* és a *frászt*. Közös jellemzőjük, hogy jelentéstörténetük egy korszakában 'epilepszia' jelentésük volt, s azonos átokformulák köré csoportosulnak. Ezek: „*Törje ki a ...!*”, „*Jöjjön rá a ...!*”, „*Essen belé a ...!*” szerkezetek. Az első átokformula — a sitokozódó kifejezések elődje — a betegségnevé 'epilepszia' jelentésére utal, s a betegség külső tüneteit jelzi; a másik kettőben a betegségnevé korábbi, általános jelentése őrződött meg: 'valamilyen betegség', s a szerkezet régi betegségekjelölésekre vonatkozik.

A 'betegségnevé' — 'epilepszia' jelentésváltozás legelőbb a *kórság* és a *nyavalya*

esetében mutatható ki. A *nehézség* a *nehézségkórság*, *nehézkórság*, *nehéznyavalya* szerkezetekből rövidült, s az utótag jelentését magába szívva lesz 'epilepszia' jelentésű. A *rossz* hasonló módon a *rossznyavalya* elnevezésből alakult ki, bár itt elképzelhető a 'valamilyen betegség' → 'epilepszia' jelentésváltozás is. A *frász* már 'epilepszia' jelentéssel került át a XIX. század nyelvébe, s a *kórság*, *nehézség*, *rossz*, *nyavalya* analógiájára vett részt a szitokszóvá válásban.

3. 1. Az említett 'epilepszia' jelentésű betegségnevek közül az 'epilepszia' jelentés legkorábról a *kórság* esetében mutatható ki. A szó a *kór* 'beteg' melléknévnek -*ság* denominális nomenképzővel alkotott származéka, első kimutatható jelentése 'betegség'.

3. 2. A *kór* 'beteg' szó etimológiáját így foglalja össze a TESZ.: „Északi szláv eredetű; vö.: cseh *chorý* (SISJČ. 1: 699), R. *chový* (Jungmann 1: 840), szlk. *chorý* (SISJ. 1: 569), le. *chory* (SIJP. 1: 901): 'beteg, beteges, nyavalyás'. Megfelelő szó a többi északi szláv nyelvben is. Vö. még or. N. *xboꝛъ* 'betegség' (SIRLJ. 17: 98). — A magyarba egy északi szláv — közelebről talán szlovák — R. **ch(v)orъ* 'beteg' melléknév kerülhetett át” (II. 568).

Ez a 'beteg' jelentésű szó legkorábban a XV. század elején jelentkezik: SchlSzj. 1961.: „infirm(us): *cor*” (TESZ); majd a XVI. századból sorjáznak az adatok: NádK. 444: „Bemenwen Pafuncius az cellaba, hol *coor* fezcic vala” (NySz.); VirgK. 10: „En lelkem *kor* volt es fogsagba es meg holt bwnek miatta” (NYSZ) ÉrdyK. 199: „Kynek ylteesewel *korok* gyógyulnak” (NySz); Komj.: SzPál 9: „Vagnak nemely helek az zenth Paal apostol leveleybe, eertelemre ygen nehezek, kyket az gyarlo *koor* emberek forgathnak wñwñ vezedelmekre” (NySz); Sylv. Vt. L. 13: Es ime hozanac űneki eég *kör* embert kinek inai belekrül elindultanak es megfzakattanak vala”. GyöngySzt. 568: „aegrotus vero corpore szomorw lekŵ: *kor* testŵ, aegrato: *kor* vagyok, aegro: ... *kor* wagyok, 702: „affectus: partipium: langüens: maceratus: cesűs: *kor*: megh ósztowerytetóth: verettetóth”; Mel. Jób. 79: „Ki allanak a *kör* ember czontai” (NySz) egészen a XVII. század végéig: Bari SzBucusu 175: „Rabok, *kórok*, betegék” (NySz).

3. 3. A szó denominális nomenképzős *kórság* származéka a XIV. század elején jelentkezik: GyS: „*Koor* fagban walaknok egeffege” (OMO. 136). A -*ság* képző a melléknévi *kór* 'beteg' szóhoz járult, s abból elvont főnevet képzett: 'betegség' jelentéssel. Ez a jelentés a XV. század elejétől mutatható ki tömegesebben: Sermdom. II. 387: „morbus contagiosus: ragado *kor fag*”, II. 551: „molestiam morbi: navaljáyť, *cor fagnak* navaljáyť”, II. 718: „febris: hideg *cor fag*”; DomK. 91: „Ez asszonyallat meg jelente az fratereknek mykeppen zent Damancos atyank erdeme myat zabadult volna meg il rettenetes betegsegtwl es *korsagtwl*” (NySz). Sylv. VT. 12: „Ez viueel az mu betegh figinket es az mű *kor faginkat* ű vi fele el” (NySz) [vö.: Ipse infirmitates nostras accigit et aegrotationes nostras portavit]; GyöngySz. 575: aegrimonia: *korsagh* (Ibj.: Sendes)!(Betegsegh); 720: aegritudo cum vexacione corporis *korsagh* testnek gywthrelmewely”; Born. Préd. 16: „*Korsag*, betegseg” (NySz); Mel. Herb. 335: „A virágát a szekfünek föld meg vízben a ... az asszonyember havi *kórságát* megindítja” (vö.: Herb. 237: Ha penig a magvát ... megiszod törve borban megindítja az asszonyállatok havi betegsegeket”).

A *kórság* szónak a fent említett 'betegség' jelentése szinte napjainkig kimutatható: Ballagi: „... ált. betegség, pl. *tengeri kórság*, kül.: huzamosabb ideig tartó idült betegség” (II. 104); CzF.: „Általában betegség, nyavalyás állapot, innen *aszu kórság* (vö.: OrvK.: Twdének *sebefwleferêl: Afzu kor fagrol* — G. L.) *száraz kórság*, *víz kórság* ... Úgy látszik, hogy a népnyelv szokása csak szerint üdült, s hosszasan síny-

lesztő betegségekre alkalmaztatik..." (III; 1006); Balassa: „*Kórság*: Betegség. A régi nyelv ezt a szót használja az újabb *kór* főnév helyett.” (I. 144), ÉrtSz.: *Kórság*: (rég.) Hosszadalmas, senyvesztő betegség, *kór*” (IV. 344).

A szót 'betegség' jelentésben kiszorította az újabb keletkezésű *kór*, amelyet a nyelvújítás hozott létre (Verseghy: Kisebb költemények 60 — TESZ), az *erdő*: *erdőség*, *hely*: *helység* analógiájára. Mai nyelvünkben már ez használatos: „Hull a halálhó, ez a sárga méreg, s szital, permetez a gyilkos *kór* a por.” (Szabó: Emberek 395). Egyes nyelvjárásokban azonban megmaradt a *kórság* 'betegség'; például az Ormánságban: „Má mög miféle *kórság* bánti ezeket a tikokat?” (OrmSz. 318).

3. 4. A 'betegség' jelentésű *kórság* azonban további jelentésváltozáson ment keresztül: DomK.: „Nemely varnak asszonyanak vala egy fya kyt az nehéz *korsag* tart vala” (NySz); Murm. 889: *Epilepsia*: *Korsag*”; OrvK. 36; *Korsagh wtefrél* es *térefrél*. *Epilepsia*, *Sacer morb...* *Hercule*, *Comitialis*”; Mel.: Herb. 183: „Ha a gyökerét megtöröd ... fejedet kened ... minden főszédelgést, *kórságot*, hagymázot, farsábát, görcsöt, régi főfájást, fülfájást is meggyógyít.”, 355: „Ha borban megáztatod az hunyort ... *kórságosnak*, gutaütőknek, hasfájósoknak, hideglelőknek, bolondozóknak, elálmélkodóknak jó meginni”; Born. Préd. 280: „*Kolika*, *korsag*, köszvény” (NySz); ACsere: Enc. 205: „Az oroszlan epéje a nagy nyavalyát, *kórság* túrest meggyógyittya” (NySz); MA.: *Comitialis morbus caducus*, *sacer morbus*, *epilepsia*: *kórság*” (NySz); PP. PaxC. 16: *Korsag* vagy nehézbetegség”, 19: Az egész testet tőri a *kórság*” (NySz); PPB. „*Kórság*: hinfallende sucht, sanctveltinsplag” (NySz); 1770: Marton neven ember gyutreteek sok ideyg az nehéz *korsaggal*, es vala ektelenyl eu testeben meg Zeurnyudeut” (M-Kossa 17); Gyöngy. Cup.: 27: A nehéz nyavalya s *kórság* nyomorgattya” (NySz); Dank ovsvzky: „*Kórság*: comitialis morbus, die hinfallende Krankheit”; Ballagi: „*Kórság*: ... 2) Nyavalyatörés” CzF.: „*Kórság*: Különösen így nevezik Mátyusföldén a nyavalyatörést. *Kitörte a kórság* ... Dunán túl a nehéz melléknevet teszik elébe. A nehéz *kórság járja őt*”; Balassa: „*Kórság*: 1) Betegség, 2) Nyavalyatörés (rég.); ÉrtSz.: „*Kórság*: ... 4) (rég.) *Epilepszia*”;

Az adatokból látható, hogy a *kórság* szó a XVI. század elejére felvette az 'epilepszia' jelentést is, tehát az általános 'betegség' fogalom mellett jelölte az egyest is, az „epilepsiá”-t. A huszadik századi értelmező szótárak e jelentést is régiesnek jelzik. A múlt században azonban még használták így: Jókai: „Az öreg ... nagyon megadta magát bajainak, ágnak feküdt, és gyakran a nehéz *kórság* tőri” (ÉrtSz.). A népnyelv azonban e jelentést is megőrizte: „... a százforintos baka édobta a kártyát, ékeszte a fejét jobbra-bára csavargatni, még végre az asztal alá rogyott. Erre az öreg opsitos oda rohant hozzá, és ékeszte szólíthatni. — Mi bajod, pajtás? tán örömedbe tört ki a *kórság*, hogy száz forintot kapsz reggê!” (Nyr. I: 377). A tájszótárak vallomása szerint a Csallóközben és Szeged környékén a *kórság* jelentése 'nyavalyatörés, epilepszia'.

A szó jelentésének — 'betegség' → 'epilepszia' — ily megváltozását a következőképpen vázolhatjuk: 1. a *kórság tőri* 'betegség tőri' → 2. *kórság* 'olyan betegség, am i tőri az embert' (= 'epilepszia') → 3. *kórság* 'epilepszia'.

3. 5. A *kórság* szóval alkotott szitkozódásokból, mint pl. „*Kórság üsse! Kórság verje! Verje meg a kórság!*” (MTSz); „*Kórság törgyön ki!*” (Nyr. XXXIII. 243), következtethetünk az átokformulákra, amelyekből az idézett szitkozódások származnak. Az átokformula ez lehetett: „*Üsse, verje, törje (ki) a kórság.*” A kimondott szó varázsereje alapján a fenti módon átkozódó középkori ember konkrét értelemben használta az *ütés*, *verés*, *törés* szót a *kórság* betegségnév mellett. A „*törje ki, üsse, verje*” kifejezések a betegség, az epilepszia természetére, látható jeleire, tüneteire vonatkoznak: „*Korsagh wtefrél es térefrél*. — *Ef* oly Nyawalya, a ky el ve zy ecer fmynd a 3 Elmet, a 3 Er 3eft, a 3 yara ft es a fén alla ft, ky le zen a 3 teftnek megh haboroda fawal,

es verekedé ra 3a fawal, le e fwen a 3 feoldre, es tajtekot turwan a 3 3ajawal kýnek akkor mynd halla fa, mynd lata fa el vetetýk es gyakorta výzeletý awagy seký is el megyen, le3en e3 nyawalýa es oka ennek belfé, a 3 Nýalas Nedweffegnek awagy fekete Sarnak beofeges wolta, ký hertelen feggel a 3 agý veleonek tartoýth es folýa fa-ýth rakwa teoltwen es megh týltwa az elevenýté lelket a féldre le e fýk a 3 betegh. Iollet myndenestewl fogwa 3ýnthe rakwa nem teolthýk a 3 leleknek chýveýth, de valamý re 3et folýak el, azert hogý a 3 feo ra 3odýk es ký akarýa magabol a 3 artalmas dolgoth vetný ...” (OrvK. 36.)

CZUCZOR—FOGARASI szótára is hangsúlyozza a tüneteket: „Borzasztó nyavalya, melytől a szenvedő elveti magát, erős rángatódásokkal és görcsökkel küzdik, szája habzik” (CzF. IV. 773).

4. Az átok hatásába vetett hit csökkenése, a *kórság* 'epilepszia' szónak az orvosi nyelvből való kivészése (a nyelvújítás új szót teremtett az epilepszia magyar megfelelőjének: az *eskór*-t vö. BARTS, de használata nem vált általánossá), s ezzel párhuzamosan a köznyelvből való kiavulása azt eredményezte, hogy a *kórsággal* alkotott szerkezetek elhomályosult jelentéstartalommal a beszélő indulatát jelzik.

Elsősorban szitkozódásokban fordul elő: „*Kórság üsse! Kórság vigye! Kórság verje! Verje meg a kórság!*” (MTSz); „*Kórság törgyön ki!*” (Nyr. XXXIII. 243); „Szerencse még, hogy ez a követválasztás van, valamelyik az öt közül majd csak levezi rólam a bírságot, oszt arra rászavazok. Gyí, Bogár, a nehézség cifrázza ki a füled gombját! Csilla, ne a *kórság* essen beléd!” (Móra: Véreim, Parasztjaim 193); „Oszt éppen neköm köllött ezt elterefölni, *hogy a kórság ne sajnálja elütni* ahun egy ilyen embör van a világon” (Kiss: SzegEmb. 206).

A szitkozódó mondatból, annak mintegy a tartalmát magába sűrítve vált ki a kérdés, tagadás, felkiáltás *nyomatékosítására* használatos *kórság*. Ez a beszélő indulatát jelzi: „*Hun az ecetes kórságba vótá?*” (SzegSz. I. 815); „Hát kendet mi érte? — kérdezi. — Hogy mi ért? — jajgat amaz. — Ahol ni, szerteszté a lovak estig se szedem valamennyit össze. Meg vannak vadulva. — *Mi a kórság leli úket?* — kérdezi tovább Nosza” (Tömörkény: VáElb. 291); „— Úgy lösz — mondta a gulyás az öregbéresnek — hogy a nyáron neköd köll őket az öledbe hordanod. — *Hát a kórság!* — káromkodta el magát a béres.” (Móra: Véreim, Parasztjaim 97).

5. A *kórság* szó jelentéstörténetét áttekintve a következőket állapíthatjuk meg: a szláv eredetű *kór* 'beteg' szó denominális nomenképzős *kórság* származéka nyelvünkben először 'betegség' jelentésű volt, majd a gyakran használt „*töri, kitöri, üti, veri a kórság*” kifejezésekben, melyeket az epilepsziás betegség tüneteinek jellemzésére alkalmaztak, kialakult a szó 'epilepszia' jelentése is. Az átokban való gyakori használat következtében, annak hatásába vetett hit csökkenésével együtt jelentéstartalma elhomályosult — ezt megerősítette a *kórság* elnevezés jelentésének kiavulása is —, s ma már csak indulatós beszédben használatos szitkozódásként, vagy nyomatékosító — indulatot jelző — elemként.

A példaanyag forrásai:

A Murmelius-féle latin—magyar szójegyzék 1533-ból. Budapest 1896.

A gyöngyösi latin—magyar szótártöredék. Budapest. 1898.

BALLAGI MÓR: A magyar nyelv teljes szótára I—II. Budapest 1868—1873.

BALASSA JÓZSEF: A magyar nyelv szótára I—II. Budapest, 1940.

BARTS JÓZSEF: Orvos-gyógyszerészeti műszótár. Budapest, 1884.

Calepinus latin—magyar szótára 1585-ből. Budapest, 1912.

DANKOVSKY GREGOR: Kritisch-etymologisches Wörterbuch der ungarischen Sprache. Pozsony, 1833.

KISS LAJOS: A szegény emberek élete. Budapest, 1955.

- KÓSSA GYULA dr.: Régi magyar betegségek. Budapest, 1907.
 MÉLIUS PÉTER: Herbárium. Bukarest, 1979.
 MÓRA FERENC: Véreim, Parasztjaim. Budapest, 1958.
 Ómagyar olvasókönyv. Pécs, 1929.
 SZABÓ PÁL: Emberek. Budapest, 1962.
 Sermones Dominicales I—II. Budapest, 1910.
 SYLVESTER JÁNOS: Új Testamentum. Budapest, 1960.
 XVI. századi orvosi könyv. Kolozsvár, 1943.
 TÖMÖRKÉNY ISTVÁN válogatott elbeszélései. Budapest, 1960.

EINS VON UNSEREN SCHIMPFWORT GEWORDENEN KRANKHEITSNAMEN: DIE SUCHT

LÁSZLÓ GALGÓCZI

Die mit dem denominalen Nomensuffix *-ság* gebildete Ableitung des Wortes slawischer Herkunft *kór*, „beteg“, d. h. das Wort *kórság* hatte in unserer Sprache zuerst die Bedeutung „Krankheit“. In der ungarischen Wendung „*in jemanden ist die Sucht gefahren*“ nahm das Wort auch den Sinn „Epilepsie“ an.

Infolge der Verminderung des Glaubens in der Wirksamkeit des Fluches, weiterhin unter dem Einfluss des Sprachreform verblasste der Bedeutungsgehalt des Wortes *kórság*. Heute wird es bloss in heftigen Sprechsituationen als Schimpfwort oder verstärkendes Element angewandt.

ВЕНГЕРСКИЕ НАЗВАНИЯ БОЛЕЗНЕЙ, ПРЕВРАТИВШИЕСЯ В БРАННЫЕ ВЫРАЖЕНИЯ: Kórság

ЛАСЛО ГАЛГОЦИ

Слово „*kór*“ 'больной' и образованное от него при помощи суффикса *-ság* слово *kórság* имеет славянское происхождение. В венгерском языке первоначально оно имело значение 'betegség' (болезнь).

В выражениях „*töri, kitöri, üti, veri a kórság*“ оно приобрело новое значение 'epilepszia'. В результате исчезновения веры в действенность проклятий первоначальное значение слова *kórság* постепенно исчезло и в современном венгерском языке оно употребляется как составной элемент бранных выражений.